

Filosoferna

*Vetenskaplig revolution och
upplysning 1650 – 1776*

fri tanke

Förord.....	9
I »Dessa oändliga rymders eviga tystnad...« 1650–1677	II
1. Filosofin i Europa omkring 1650	13
2. Dödsfall vid kyndelsmäss (Descartes).....	29
3. Två högättade damer (Christina och Elisabeth)	37
4. Gassendi och hans lära (Gassendi, Cyrano de Bergerac, de Launay, Bernier)	42
5. Cartesianismen i Frankrike (Clerselier, Rohault, Poulain de la Barre, La Forge, Cordemoy, Desgabets)	47
6. Att se allting i Gud (Malebranche).....	50
7. Jansenismen, Port-Royal och filosofin (Arnauld, Nicole).....	54
8. »Dessa oändliga rymders eviga tystnad...« (Pascal)	56
9. Klassicism (La Rochefoucauld, Boileau)	62
10. Filosofi i Nederländerna (Regius, Heereboord, Wittich, Clauberg, Geulincx).....	65
11. Den ojudiske juden (Spinoza)	69
12. Royal Society och den experimentella filosofin i Storbritannien (Boyle, Glanville, Hooke, Newton, Cavendish).....	86
13. Cambridgeplatonismen (Cudworth, More, Conway).....	92
14. Den nya politiska filosofin (Hobbes)	95
15. Hobbes kritiker (Filmer, Cumberland, Harrington)	105
16. Vägen mot filosofin (Locke).....	108
17. Filosofin i den engelskspråkiga Nya världen.....	110
18. Naturrätt – den tyska versionen (Pufendorf).....	111
19. Vägen till Hannover (Leibniz)	115
20. Skolfilosofin och den nya filosofin i de nordiska länderna (Worms, Bartholin, Stensen, Pufendorf, Hoffwenius)	118
21. Perioden 1650–1677.....	121

II	»Låt oss kalkylera!« 1678–1704.....	131
1.	Den stora debatten (Malebranche, Arnauld)	133
2.	Skeptiker och encyklopedist (Bayle).....	136
3.	Försyn och universalhistoria (Bossuet).....	138
4.	Världarnas mångfald (Fontenelle)	140
5.	»Kvietism« (Fénelon, Guyon)	143
6.	Cartesianism, malebranchism och spinozism i Frankrike och Nederländerna (Huet, Régis, Lamy).....	144
7.	»Den vise Locke...« (Locke).....	148
8.	Tre kvinnliga filosofer (Masham, Astell, Conway).....	164
9.	I Lockes omkrets (Sidney, Tyrrell, Molyneux, Norris, Toland, Stillingfleet)	168
10.	Naturfilosofins matematiska principer (Newton)	174
11.	Anglo-saxisk filosofi vid 1600-talets slut	177
12.	Den nya filosofins mottagande i Sydeuropa (Fardella, Cornelio).....	180
13.	»Låt oss kalkylera!« (Leibniz)	181
14.	Tidig tysk upplysning. Det mörka nätet (Tschirnhaus, Thomasius).....	194
15.	Filosofin i norr	197
16.	Filosofin 1678–1704: En återblick	198
III	»Deras begrepp rör sig ständigt kring linjer och figurer...« 1705–1726	205
1.	Vad är upplysning?	207
2.	<i>Les philosophes</i>	211
3.	Kinesiska samtal (Malebranche)	212
4.	Persiska brev (Montesquieu)	215
5.	Ett seklets barn (Voltaire)	218
6.	Ett irländskt geni (Berkeley)	220
7.	Moralister (Shaftesbury, Mandeville, Clarke, Cockburn, Hutcheson) ...	229
8.	»Deras begrepp rör sig ständigt kring linjer och figurer...« (Defoe, Swift).....	236
9.	Den nya filosofin når Nordamerika (Johnson, Edwards, Franklin).....	240
10.	Spansk kulturkamp (Feijóo).....	242
11.	Lärdom och ny vetenskap i Italien (Muratori, Vico).....	244
12.	Sista strider (Leibniz).....	249
13.	Den tyska grundlighetens fader (Wolff).....	253
14.	Norden – eklektisk upplysning (Holberg, Rydelius)	257
15.	Rysk upplysning?.....	261
16.	Brytningstiden 1705–1726.....	262

IV	»Mänsklighetens rätta studium är människan...« 1727–1750	265
1.	Poesi och filosofi (Voltaire, Fredrik II, Châtelet, Vauvenargues)	267
2.	Politik i ett kallt klimat (Montesquieu)	272
3.	Från Genève till Vincennes (Rousseau)	277
4.	De blinda och de seende (Diderot)	282
5.	Kretsar kring Diderot och Encyklopedin (d'Alembert, Condillac, Helvétius, d'Holbach, La Mettrie)	285
6.	»The proper study of mankind is man« (Pope, Bolingbroke, Tindal, Butler, Hartley, Hutcheson)	291
7.	Ett nytt intellektuellt landskap (Hume)	296
8.	Den skotska upplysningen – början	308
9.	Den nya världen, obetydliga filosofer och tjärvatten (Berkeley)	309
10.	Tre amerikanska pionjärer (Johnson, Edwards, Franklin)	311
11.	Upplysning och motupplysning i Italien (Vico, Doria, Giacconi, Radicati, Tartarotti)	314
12.	»Filosofihistoriens fader« (Brucker)	317
13.	Wolffianism och antiwolffianism (Wolff, Baumgarten, Crusius)	319
14.	Wolffianismen och upplysning i Danmark och Sverige (Lundhoff, Kraft, Eilschov, Holberg, Dalin, Ullén, Högström)	324
15.	Wolffianismen i Ryssland (Bilfinger, Lomonosov)	327
16.	Debatten om upplysningen 1727–1750	328
V	»Människan är född fri...« 1751–1776	337
1.	Från San-Souci till Ferney (Voltaire)	339
2.	Encyklopedisten (Diderot)	344
3.	»Människan är född fri...« (Rousseau)	348
4.	Encyklopedister och andra (d'Alembert, Condillac, Helvétius, d'Holbach, Turgot)	356
5.	Den franska upplysningens slut	366
6.	<i>Le bon David</i> (Hume)	368
7.	Fyra skottar (Smith, Home, Ferguson, Millar)	373
8.	Sunt förnuft (Reid)	381
9.	Den engelska scenen (Johnson, Price, Priestley)	384
10.	Brittisk senupplysning (Burke, Gibbon, Bentham, Paine)	389
11.	»Vi håller dessa sanningar för självklara...«	394
12.	Brott, straff och samhälle (Beccaria, Genovesi)	397
13.	Haskalah och Aufklärung (Mendelssohn, Lessing)	401
14.	Upplysning och motupplysning i Tyskland (Hamann, Herder)	404

15. Vägen till den kritiska filosofin (Kant).....	407
16. Nordisk filosofi bryter upp från wolffianismen (Kraft, Sneedorff, Swedenborg, Forsskål, Mesterton)	412
17. Rysk förnyelse	416
18. Senupplysning.....	417
Epilog: Vetenskaplig revolution och upplysning.....	419
Noter och litteratur	435
Register.....	473

1. Filosofin i Europa omkring 1650

»LAND FÖRUT!«, så menade Hegel i sin *Geschichte der Philosophie* (»Filosofins historia«) att filosofihistorikern borde kunna ropa då han i sin framställning närmade sig Descartes och 1600-talets filosofi. Här hade filosofin kommit hem, nu först handlade det om en självständig filosofi efter tusen år av medeltid, när förnuftet tvingats tjäna främmande herrar. Nu hade det blivit tid för den stora metafysiken hos Descartes, Spinoza, Leibniz och andra.

Så har filosofihistoriker ofta betraktat 1600-talets filosofi, som en hemkomst där filosofin på nytt funnit sig själv och som början till en förnuftets tidsålder. Som inget annat århundrade sedan 300-talet före vår tideräknings början har 1600-talet tyckts rymma avgörande insatser för filosofins vidkommande. Den moderna filosofin grundlades. Detta skedde inte av en tillfällighet utan betingades av att filosofin som kunskapsform genom naturvetenskapernas omdaning ställdes inför en ny utmaning, den största sedan den kristendomen medfört.

Det kanske kan sägas att tre huvudsakliga kunskapsformer kämpat om hegemonin i västerlandets idéhistoria, tre former som var för sig gjort anspråk på att innehålla den sanna kunskapen. Under den grekisk-romerska antiken dominerade filosofin – den hedniska religionen med dess gudavärld betraktades inte som en världsförklaring av de intellektuellt tongivande. Kristendomen hade större anspråk, något som gav upphov till en kamp mellan »tro« och »vetande«, »uppenbarelse« och »förnuft«, religion och filosofi. Skolastiken lyckades under medeltiden hjälpligt hamra ut en kompromiss eller ett *modus vivendi*, där uppenbarelse och förnuft förlikades och fick sina ansvarsområden sig tilldelade.

Den antika filosofin hade haft en annan motspelare – retoriken. Men retoriken gjorde inte på samma sätt anspråk på att vara en kunskapsform. Även om det filosofiska och det retoriska bildnings-

idealet konkurrerade var det möjligt att betrakta retoriken som en metod att lägga fram bland annat filosofins sanningar på ett tilltalande och övertygande sätt. Så hade Cicero menat och hans exempel fick stor betydelse för renässansens filosofi, som visserligen i många fall tog avstånd från skolastiken, men som med iver odlade värtaligheten.

En i längden farligare konkurrent fick filosofin i en tredje kunskapsform – vetenskapen. Dramat i 1600-talets filosofi handlade i själva verket om den nya vetenskapen som när den på allvar började ta form ställde såväl religion som filosofi i ett alldeles nytt läge. Därvid var filosofins förhållande till vetenskapen ett alldeles annat än dess förhållande till religionen. Den kristna tron hade från början uppträtt som en medtävlare till den hedniska filosofin. Redan hos Paulus och hos de tidiga kyrkofäderna markerades distansen, även om ett sökande efter harmonisering och kompromisser snart påbörjades. Vetenskapen gick däremot till en början under namn av »filosofi«, något som Hegel också framhöll: »Filosofi och exakt vetenskap är inte skilda åt; först senare inträder en åtskillnad.« Först med Immanuel Kant blir förhållandet mellan filosofi och vetenskap ett medvetet problem. Det Galilei eller Newton bedriver benämner de själva helt enkelt »filosofi«. Universitetens filosofiska fakulteter innehåller de naturvetenskapliga disciplinerna (utom medicinen).

Samtidigt står det klart att den nya naturvetenskapen inte utan vidare lät sig förlikas med den gamla filosofin sådan den ärvts från antiken. Till en början tematiseras emellertid inte detta som en konflikt mellan filosofi och exakt vetenskap utan som en konflikt mellan »gammal« och »ny« filosofi. Den nya filosofin hos Descartes, Hobbes och andra är den som tar avstånd från den gamla aristoteliska skolastiken och som accepterar och tar till sig den nya naturvetenskapen. Detta medförde på samma gång nya kulturella attityder – bejakande av samtid och modernitet, skepsis i förhållande till den vedertagna bildningen, förhoppningar om att mänskligheten trätt in i en ny era när ett nytt herravälde över naturen skall medföra tallösa fördelar. Accepterandet av en sådan ny filosofi förde emellertid med sig många problem. Den gamla filosofin hade varit en kunskapsform. Den hade också varit

en livsform, en etik, ett förhållningssätt till tillvaron. Filosofi är kärlek till visdom, men visdom är något mer än enbart teoretisk kunskap. Kunde den nya naturvetenskapen ge människan visdom? Det tycktes åtminstone osäkert. Någon lära om moral innehöll ju inte Galileis fallagar eller Newtons gravitationsteori. Ändamålen tycktes falla utanför den nya typen av kunskap.

Den gamla filosofin hade sitt fäste hos universiteten där aristotelismen i stor utsträckning behöll sitt grepp. Företrädarna för den nya filosofin – Descartes, Hobbes, Spinoza, Locke och andra – var sällan universitetsprofessorer. För den nya naturvetenskapen och den nya filosofin skapades gärna särskilda vetenskapsakademier. Under senare hälften av 1600-talet, när makthavarna inte längre hade råd att ignorera vad som hände inom vetenskapen, fick sådana institutioner allt större betydelse.

Föreställningen om en ständig kamp mellan kyrka och vetenskap är en myt. Motsättningarna var under 1600-talet långt ifrån entydiga. Den nya vetenskapens företrädare som Pierre Gassendi eller Marin Mersenne var inte sällan kyrkans män. Ofta handlade striderna mindre om naturvetenskapen som sådan än om den filosofiska uttolkningen av den – borde aristoteliska, ramistiska, baconska, cartesianska, atomistiska, newtonianska, lockeanska, spinozistiska eller leibnizianska betraktelsesätt gälla? Att beskylla motsåndaren för att befinna sig i strid med kyrkans läror var en självklar polemisk manöver. Cartesianerna försummade sällan att framhålla att deras egen filosofi stod i betydligt bättre samklang med den kristna läran än den hedniska aristotelismen, vilken för övrigt redan under 1200-talet hade kommit i konflikt med kyrkan angående frågor som världens skapelse och den individuella själens odödlighet.

Att den drivande kraften i 1600-talets nya filosofi kom från den frambrytande naturvetenskapen kunde det dock inte råda någon tvekan om. Galileis upptäckt av Jupiters månar (1610), Keplers formulering av lagarna för planeternas rörelser (1619), Harveys upptäckt av blodomloppet (1632), Descartes analytiska geometri, Torricellis och Pascals undersökningar av lufttrycket, Newtons *Philosophiae naturalis principia mathematica* (1687), Newtons och Leibniz upptäckt av infinitesimalkalkylen, formuleringen av »Boyles

lag« för gaser (1662), användandet av teleskop och mikroskop, allt detta vittnade om ett oemotståndligt och allt snabbare flöde av forskningsrön. Fler upptäckter gjordes nu på några år än tidigare under århundraden. Känslan av att man trätt in i en ny tidsålder växte sig allt starkare bland de intellektuellt vakna och nyfikna.

Inom filosofin i mera inskränkt (och mera nutida) bemärkelse fanns inte någon lika entydig situation. Den gamla filosofin uppvisade ingen enhetlighet, inte heller den nya. Den från medeltiden nedärvda aristotelismen hade ett fäste vid universiteten, även i de protestantiska länderna. Den gav i sin skolastiska form en filosofisk tolkning av den kristna läran. Men om Aristoteles läror verkligen var förenliga med de kristna var som nämnt en omstridd fråga även för de medeltida skolastikerna och den romerska kyrkan. I den protestantiska världen hade bland andra själve Luther uttalat sig högst kritiskt om aristotelismen. Dessutom stod Aristoteles för den världsbild som just var i färd med att raseras av den nya naturvetenskapen.

Under renässansen hade aristotelismen och skolastiken bombarderats med argument från den framväxande humanismens sida. Dess språk förklarades vara barbariskt, oförenligt med det klassiska latinet. Dess brist på skolning i retorik och humanistiska kunskaper ansågs blamant. En skeptisk riktning med anor från Cicero formulerade skäl mot varje form av dogmbyggnad. Stödet för retoriken förenades ofta med en odogmatisk hållning till de filosofiska frågorna som betraktades som olösbara eller kanske som oväsentliga för äkta fromhet och äkta moral. Fromheten hos Augustinus och de andra kyrkofäderna kontrasterades mot den senare skolastik som menades representera kyrkan och teologins förfall.

Men vad skulle komma i stället om den skolastiska aristotelismen var förbrukad? Möjligheterna var många. Redan 1400- och 1500-talen hade kommit med många förslag. Marsilio Ficino och Gianfrancesco Pico della Mirandola i florentinskt 1400-tal hade erbjudit en förnyad platonism som alternativ. Nyplatonism och hermetism gav många förslag till nytolkningen. Michel de Montaigne och Pierre Charon hade i franskt 1500-tal företrätt en skeptisk humanism, som för många 1600-talsfilosofer blev en utmaning. Den så kallade libertinismen, som ibland misstänktes för materialism